

Liturgia online – <http://www.liturgia.hu>

Szerző	Földváry Miklós István
Cím	"Istenünk tornácaiban". Az osztott templomtér jelentőségéről
Megjelenés	Magyar Egyházzene 9 (2001/2002) 171–182
Tárgyszavak	liturgiátörténet, kopt liturgia, liturgikus építészet, liturgikus tér

Földváry Miklós István

„Istenünk tornácaiban”¹

Az osztott templomtér jelentőségéről

Flamand zsánerképek kedvelt témája a reformáció előtti gótikus templombelső. E festmények előterében többnyire asszonyok beszélgetnek, gyermekek játszanak, sőt olykor néhány marakodó kutya is föltűnik, míg a háttérben egy miseruhába öltözött papot látunk, sokszor éppen az úrfelmutatás pillanatában.

Az efféle zavarbaejtő ábrázolások kora, a XIV–XV. század fordulója a nyugati templomtér legnagyobb tagoltságának ideje: szinte utolsó pillanata a *jubé*-ket, zárt kórusokat, karzatokat és templom közepén álló mellékoltárokat emelő, mellékhajót és -szentélyt, oldalkápolnát és előcsarnokot építészeti elkülönítő gótikának. A protestantizmus és az ellenreformáció —jóllehet máshol jelölte ki azt— ezután már egyetlen középpont² köré

¹ A zsolttárok gyakori fordulatának (*in atris Dei nostri*: 'a mi Istenünk udvaraiban, előcsarnokaiban') hagyományos fordítása Károli és Káldi szerint is.

² A szószék és az úrasztala, illetve az oltár és a tabernákulum.

igyekezett rendezni a liturgiát, és ennek megfelelően a templom szerkezetét beláthatóbbá, a hívek ott elfoglalt helyét pedig állandóvá tette.

E mára végletessé vált egyoldalúsággal szemben hívja föl a figyelmet Louis Bouyer³ a keresztény templom eredeti, funkcionális kettősségére. Kimutatja, hogy a zsinagógai és szentélybeli liturgiából ötvöződött keresztény rítusnak minden ősi hagyománya elválasztja templomaiban az ige és az áldozat szertartásainak színhelyét.

Az ókeleti és bizánci (keleti, görögkeleti) gyakorlattal szembeállítva mégis szervetlennek ítéli és a másutt példátlan mértékű klerikalizáció eredményének tartja, hogy a nyugati templomépítészet alapvetően megőrizte a római bazilikák osztottságát.⁴ Építészeti eszménye az aktív és tudatos közösségi liturgiának megfelelő templomtér, amelyet a tagolatlan és a „bíma”⁵ körbevételét lehetővé tevő, korai görög szertartású templomokban vél megtalálni, és amelyet sérülni gondol a túlméretezett és világiak bevonására alkalmatlan gótikában, mert az lehetlenné teszi a főhajó végében vagy a mellék- és kereszthajókban tartózkodók aktív részvételét.

A bizánci templom viszont sem eredetében, sem mai gyakorlati fejleményeiben nem látszik megfelelni ezen elgondolásnak. Az eredetileg négyzettel egyesített görögkeresztet idéző alaprajz nyugati szára⁶ a középkortól kezdve (és nemcsak a katolikus hatás alatt álló területeken) fokozatosan megnyúlt, míg a klíroszoknak⁷ helyet adó északi és déli szárak összezsugorodtak vagy eltűntek. Az így létrejött hosszirányú szerkezet általában továbbra is nélkülözte a templomtérnek az oldalfalakkal párhuzamos belső tagolását, kialakult viszont az ikonosztázon⁸ kívül

³ Louis Bouyer: *Építészet és liturgia*. Ford. Füzes Ádám. Szeged 2000.

⁴ *I.m.* 42–44.

⁴ *I.m.* 42–44.

⁵ A *bíma* (gr. *béma*, bizánci ejtéssel: 'szószék', a „föllépní” szóból) eredetileg a zsidó és a szír hagyomány kifejezése, de Bouyer az igeliturgiához kiépített templomrész minden formáját így nevezi.

⁶ Az apszis és benne az oltár hagyományosan szinte minden keresztény rítusban keletre néz, az irányok ehhez képest értendők. A keletelésről és a liturgikus szövegek fényszimbolikájáról máig alapvető: Franz Joseph Dölger: *Sol salutis. Gebet und Gesang im christlichen Altertum mit besonderer Rücksicht auf die Ostung in Gebet und Liturgie*. Münster in Westfalen 1925.

⁷ Az énekesek székeinek és állványainak kialakított térség, a lat. *stallum* megfelelője.

⁸ A közismert ikonosztáz az általam később „második szentélyrekesztőnek” nevezett vonalnak megfelelő (tehát az oltárt a „kórústól” elválasztó) fal vagy könnyű faszervezet, amelynek ábrázolásai más rítusokkal ellentétben szigorú kánont követnek.

még legalább két, keresztben húzódó választóvonal a szolea⁹ és a templomhajó, valamint a hajó és a katekumenek előcsarnoka¹⁰ (*narthex*) között. Ezeknek építészeti megjelenése változatos.

A mai görögországinál többek között a padok hiánya miatt is hagyományosabb és Magyarországon régóta honos szláv gyakorlatban¹¹ a hívek döntő többsége itt, az előcsarnokban helyezkedik el, és általában nem vesz részt énekléssel, mozgással a liturgiában.¹² Ebben a térszakaszban – amelyet tévesen ugyan, de a „nők templomának” neveznek¹³ – egyesek a szertartások bármely pontján leülnek, sokan beszélgetnek, magukban imádkoznak, vagy az ünnepi magaviseletre még kevéssé fogékony gyermekeiket csillapítják. A templomnak ezzel a részével majdnem egyenértékű az elmaradhatatlan udvar is, ahová a vásár- és ünnepnapra templomlátogatás kötelezettségének megszegése nélkül húzódhat ki a hosszú liturgiák alatt testi fölüdülést kereső világi.

Az előcsarnokot az elmúlt két-háromszáz év óta lezáró alacsony korlát vagy fal előtt, a „férfiak templomában” szigorúbb szokások érvényesülnek. Az itt elhelyezkedők fegyelmezett tartással¹⁴ a szentély felé fordulva állnak, figyelmesen követik az eseményeket, és alkalmasint énekelnek is, bár általában csak hal-kan.

A szertartásban újabb nyugati fogalmaink szerint részt venni akarók pedig egyházi vagy világi helyzetükre való tekintet nélkül a pévnicákban (kliroszokban) sorakoznak föl a kántor vagy kántorok mellett, és énekükkel jelenítik meg a hívek összességét. A

⁹ Kettős jelentésben használatos. Eredetileg keskeny járda, amely a királyi ajtótól vezet a templomhajóba, de így nevezik a szentély ikonosztázon kívül eső, megemelt részét is.

¹⁰ E térszakasz eredetileg a hittanulók helye volt a liturgiában, később, a gyermekkeresztség elterjedésével ez a szerepe megszűnt, és csak az Egyházból átmenetileg kirekesztettek tartózkodtak volna itt. Am funkciója a továbbiakban kifejtendőnek megfelelően kitágult, és így különböző hagyományokban más-más értelmezést nyert.

¹¹ Görögországban és Egyiptomban szerzett tapasztalataim szerint a görög típusú orthodoxia ma már szinte mindenütt használ nyugati barokk gyakorlatnak megfelelően a templomhajóban, az oldalfalakra merőlegesen elhelyezett padokat. A falakhoz illesztett lehajtható ülések korábban is szokásban voltak, de ezek csak a liturgián kívül használatosak vagy a rászorulókat segítik. A szláv gyakorlattal kapcsolatos élményeim Budapest környéki (elsősorban szentendrei) és vajdasági szerb templomokból valók.

¹² Liturgiának a továbbiakban értelemszerűen a keleti rítusok eucharisztikus istentiszteletét és nyugati szóhasználat szerint a szertartások összességét is nevezem.

¹³ A görögkeleti hagyományban a déli oldal a férfiak, az északi a nők helye. Hierarchikus (=kelet-nyugati) megkülönböztetést a két nem között a zsidó, a szír és az órómai gyakorlat tesz.

¹⁴ Az Eucharisztia kánonjának kezdetén „Álljunk illendően, álljunk félelemmel ... !” fölszólítás hangzik. Ha a fegyelmezett testtartás általános az első századokban, e szöveg indokolatlan lett volna.

¹⁵ Az evangéliumoskönyv, ill. a följánlott adományok ünnepélyes bevitelére.

klíroszok közötti, magasított rész a szolea: ez a látható, földi liturgia színhelye. Itt mutatkozik meg Isten a két bemenetben,¹⁵ innét hangoznak föl az emberek könyörgéssorozatai, és ennek közepén, az amvon emelvényétől¹⁶ olvassa a pap vagy a diakonus a bibliai olvasmányokat. Bent, az ikonosztáz mögött (az „oltárban”) láthatatlan-hallhatatlan, mennyei liturgia folyik. Ennek titkos szavait a kívül énekelt istendicséret nyomja el szemérmesen.

A ma élő bizánci hagyománynak e többé-kevésbé folytonos és szervelesen kialakult ágában tehát négy térszeletet és a liturgiában való részvétel ennek megfelelő négy válfaját különíthetjük el: a titkos papi liturgiát az oltár körül, az ikonosztáz mögött; az aktív és hangos részvételt a klíroszok és a szolea közti, a „templom közepén” zajló liturgiában; a passzív részvételt a „férfiak” és a puszta jelenletet a „nők templomában”, amelyet szerepében a templomudvar is kiegészít.

A keleti eucharisztikus liturgiákban a katekumenek elbocsátása és a fölajánlás után, a hitvallás előtt hangzik el „Az ajtókat, az ajtókat, bölcsességben figyeljünk!” fölszólítás. Ezek az ajtók a kora keresztény időben, amikor a beavatás előtt állók még többen és tevékenyen vettek részt az igeliturgián, az előcsarnok szentély felé néző oldalán csukódtak be e szavakra. Egyes régi monostorokban ma is sokak befogadására alkalmas, zárható helyiség az előcsarnok,¹⁷ amelynek ikonográfiája gyakran a bebocsáttatás előzményeit, a keresztség képeit és előképeit mutatja. A belőle nyíló ajtó a felnőtt hittanulók intézményének megszűntével eltűnt, de az átmenet helyét a hagyományos bizánci stílusban továbbra is jelölte egy a templom mennyezeténél jóval alacsonyabb, a szentélybejáró diadalívének építészetileg megfelelő kapuboltozat.

Ezen ősi típusú, görögkereszt alaprajzú templomokban a mai, újabb értelemben vett szolea nem létezik. A szentély ikonosztázon kívül eső része („külső szentély”) csak keskeny járda, az amvon pedig a templom mértani közepén van kijelölve. A királyi ajtótól¹⁸ hozzá vezet, sőt néhol túl is halad rajta az eredeti értelemben vett szolea, vagyis ama megemelt vagy színes kővel kirakott út, amelyen a celebráns, illetve még inkább a diakonus lép ki a szen-

¹⁵ Az evangéliumskönyv, ill. a fölajánlott adományok ünnepélyes bevitele.

¹⁶ E lépcsős emelvény mögül az „apostol”-t, tetejéről az evangéliumot olvassák. A latin *ambo* (-onis) az itt bizánci kiejtés szerint irt görög *ambón* szó átvétele.

¹⁷ Pl. a ráckevei szerb templomban (XV. sz.) is.

¹⁸ Az ikonosztáz középső, csak a liturgiában és a pap által használt ajtaja. A bemenetekkora (ld. később) az északi ajtón, nem liturgikus körülmények között pedig a délin közlekednek.

télyből a tömjénezések, a könyörgéssorozatok vagy a fölolvadások alkalmával. A klíroszokat magába foglaló északi és déli szár, sőt eredetileg a köztük húzódó „külső szentély” sem része tehát a tulajdonképpeni szentélynek.

Az ajtók helyét jelző kapuboltozat ilyen építészeti viszonyok között nem a főntebb említett, hosszított alaprajzú templomokra jellemző korlát vonalában, vagyis a hajó harmada táján, hanem a nyugati szárnak és a „templom közepének” csatlakozása fölött ível. A mai gyakorlat alapján leírt térszerkezetben tehát későbbi fejleménynek kell tekintenünk a „férfiak templomát” — és talán a hozzá kapcsolódó passzív részvétel fogalmát is: a liturgiában nem-résztevő hívek helye, a keresztalaprjz nyugati szára eredetileg ajtóval lezárható volt, és egészében felelt meg az előcsarnoknak.¹⁹

Megfontolásra érdemes, hogy a görögkeleti templom osztott szerkezetének háttérében figyelembe vegyük az antik görög templomépítészet hatását. A hellenizált környezetben kialakuló kereszténységnek a ma szefárd típusúnak nevezett zsinagógán²⁰ kívül (amely nem áldozati rítusok bemutatására szolgált, s így a templomnak csak az igeliturgia szintjén szolgálhatott mintául) leginkább e más kultúrákban is párhuzamokkal bíró, pogány templomépítési gyakorlat lehetett irányadó; benne a főntebb helyreállított beosztásnak megfelelően az előcsarnok, a nagyobb középponti rész és az előcsarnokkal átellenben lévő belső szentély tömör falakon vágott szűk ajtókon nyílik egymásból.²¹

Az ige és az imádság kitüntetett tere így a zsinagóga és a szír templomok szerkezetét követő, keresztirányú középső rész, ahol a klíroszok veszik körbe északról-délről az amvont, az áldozat bemutatása pedig elsődlegesen a templom kelet-nyugati hosszirányához, a szentélyhez és a hozzá közelítő két térszelethez, a „templom közepéhez” és az előcsarnokhoz kötődik.

A keleti-ókeleti templomépítési hagyomány legmélyebb rétegeibe hatolunk, ha a bizánci egyháztól az V. század végétől függetlenné váló kopt kereszténység templomait tanulmányozzuk. A két rítus építészetének „metszete” vélhetően a keleti területek legalapvetőbb jellegzetességeit fogja tartalmazni. Ilyen a kopt „világi” temp-

¹⁹ Az előcsarnokhoz kötődő szentségek (pl. keresztség, bérálás) kiszolgáltatása is a hajóban történik.

²⁰ Ebben a fölolvadásossal középített van, ellentétben az askenázi zsinagógákkal, amelyekben keresztény hatásra a keleti oldalra (az „oltár helyére”) épült.

²¹ Hérondas 4. mimiambosában a bizánci keresztény előcsarnokban leírthoz hasonlóan fesztelen viselkedést ábrázol egy antik templombéli kakasáldozat közben.

lomokban²² is föllelhető szentélyrekesztő fal, amelyen viszont a képek bizánci típusú kánonja nem alakult ki, és amelynek rendszerint három ajtaja nem rendelkezik eltérő liturgikus funkcióval, hanem mindegyikük önálló szentélybe nyílik. A fölolvásóállványok a szentélyrekesztő falon kívül vannak, a kar pedig –noha épített klíroszok nincsenek– az ezzel párhuzamosan futó, észak-déli irányú térség két végében, tehát a bizánci klíroszok helyén áll föl. E sáv mögött található a templomhajó, oszlopsoroktól általában további hajókra osztva.

Az előcsarnok látszólag hiányzik, de korábbi meg gondolásaink alapján helyesebb a hajóktól elfoglalt és híveknek fönntartott egész teret előcsarnoknak tekinteni. Az oszlopok jelenléte azt mutatja, hogy a belátható és egységes templomtér nem volt alapvető sajátossága az első századok keleti templomainak. A „templom közepének” nevezett térszakasz viszont mintha összefolynék az előcsarnokkal, mivel épített választóvonal nem húzódik köztük. A szertartások során azonban az aktív liturgusok (világiak is!) itt imádkoznak, míg a többi résztvevő mögöttük marad²³ az oszlopsorok között. Szintén ezt a beosztást erősíti meg az újabb idők gyakorlata: amióta ezeket a templomokat padokkal szerelik föl, a karnak és a fölolvásóknak fönntartott középső rész szabadon marad, és az ülőalkalmatosságok csak az imént előcsarnoknak nevezett részre kerülhetnek.

Az előcsarnokot és a „kórust”²⁴ megkülönböztető föltételezések bizonyossá válnak a jóval korábbi, kényelmi újításoktól és más felekezetek hatásától még mentes kolostortemplomokban szerzett tapasztalatok révén.²⁵ E IV. és VIII. század közötti építményekben a karnak²⁶ fönntartott észak-déli sávot mennyezetig érő fal vá-

²² Tapasztalataimat e nem-kolostori templomokról Ó-Kairóban szereztem. Mind a „világi”, mind a kolostortemplomokról szemléletes alaprajz és pontos leírás olvasható magyarul: Lázár Imre: *Keresztény zarándokhelyek Egyiptomban*. Budapest 2001. 39–40., 81–98.

²³ Résztételük mértéke változó: a pusztá jelenlét (a gyermekek szoptatása, a beszélgetés és a „figyelmetlenség”) keveredik itt a nép számára fönntartott szövegek, mindenekelőtt az akklamációk hangos éneklésével és a magánima vagy -elmélkedés végzésével.

²⁴ Latin terminussal más rítusokban is kórusnak hívom a „templom közepén” az igeliturgiához kialakított helyet.

²⁵ Tanáromat és a kopt egyházi zene tudását, Déri Balázst kísérhettem el az elmúlt karácsonykor a Wádi ‘n-Natrúnban fekvő Szent Bisoj-kolostorba. Ekkor volt alkalmam megfigyelni a környék négy kolostortemplomának építészeti sajátosságait, és közülük kettőben a liturgikus gyakorlatot is. A nagyheti szertartásokról szóló közlések Déri Balázstól valók.

²⁶ Kar alatt nyugati szóhasználat szerint a liturgikus éneklést végző csoportot értem, akár világiak, akár egyháziak alkossák azt. A koptok a zsolozsmában mindnyájan ehhez tartoznak, míg az eucharisztikus liturgiában a népet megjelenítő énekesek tekinthetők karnak.

lasztja el a hajóktól, vagyis az előcsarnoktól, rajta a liturgia szövegéből már ismert ajtóval. A templom testének nagyobb részét ezen előcsarnok foglalja el, de immár nem a könnyű faszerkezet oszlopozásától, hanem súlyos kőpillérektől tagolva, amelyeket néhol egész fallá építettek egybe. Az így kialakított főhajó és a mellékhajók közt most már funkcionális különbséget is találunk. Bár egyik sem része a tevékeny liturgiának, a főhajó (a tömör falak miatt valójában egy belső udvar és annak keleti előtere) a színhelye a nagyheti események jelentős részének.²⁷ Krisztus a templomon, sőt a városon kívül szenvedett, és szenvedésének ünnepi fölidézésekor átmenetileg a közösség is kivonul az elsőrendűen megszentelt térből. A mellékhajók máskor is legföljebb körmeneteken kapnak liturgikus szerepet.²⁸

A kopt atyák elmondása szerint a ma egyébként mindig nyitva álló ajtókon²⁹ kívül tartózkodnak azok, akik a szentáldozásban nem részesülnek, és belül, a szentélyrekesztő előtt húzódó sávban azok, akik áldozni fognak.³⁰ A nők már a férfiakkal vegyesen vesznek részt a szertartásokban, de sokan ragaszkodnak még a régebbi szokáshoz, amely egy oldalkápolnába számúzte őket.

Ez utólagos magyarázatoknál összehasonlíthatatlanul többet mond a gyakorlat. A bizánci rítusban leírt magatartások szélsőséges változatait tapasztalhatja meg az, aki a koptoknál a karácsonykor és azt megelőzően különösen gyakori egész éjszakás virrasztó istentiszteleteken vagy a nagyhét szertartásain vesz részt. A szláv gyakorlatban késői fejleménynek sejtett passzív, de figyelmes részvétel itt szinte teljesen hiányzik. A templomhajókat valóban templomon kívüli térként kezelik hívek és szerzetesek egyaránt: még azok is, akik énekkel működnek közre a belsőbb történetekben, olykor kimennek pihenni, a falnak támaszkodva aludni vagy kényelmesen elheverve (a padlót a mecsetekhez hasonlóan vastag szőnyegek borítják...) társalogni.³¹ Nagyobb ünnepeken többen érkeznek párnával és hálósákkal: befeszkelik magukat a zegzugos épület valamelyik szögletébe, és

²⁷ Azaz minden szertartásnak a szentélytől nem függetleníthető eucharisztikus liturgián kívül, de ez hétfőn, kedden, szerdán és pénteken szünetel. Az időszak rítusait részletesen elemzi Déri Balázs: „A kopt ortodox *Pascha* szentírási olvasmányai”, *Magyar Egyházzene* VI (1998/1999) 163–180.

²⁸ Ilyen körmenetet láttunk pl. a Szírek monostorában, amikor a védőszent romlatlan testét rejtő koporsót hordozták körül a templomon.

²⁹ A kopt liturgiában —legalábbis ma— nem szerepel az „Ajtókat ... !” fölszólítás.

³⁰ A szláv „nők és férfiak templomához” hasonló, spekulatív értelmezés.

³¹ A szerzetesek kissé szégyenkeznek emiatt, de általánosan gyakorolják.

ott töltik a virrasztás éjszakáját. A pogány világból ismert inkubációs rítusok³² megejtő maradványa ez.

A „templom közepe” itt is az aktív részvétel helye. Az állványok körül két karba gyűlt szerzetesek és —ha vannak— a laikusok teljes testi-lelki részvétellel imádkoznak. Az imádságok döntő többségét strófikus énekek alkotják, sokszor cintányér és triangulum kíséretével; egyszerű, ritmikus dallamaik és előadásmódjuk ereje valóban varázsénekként hat vissza a szentély „tornácában” éneklőkre. A szakadatlan istendicséret közben a résztvevők változnak: van, aki odabent maradva figyeli az imádkozókat, és van, aki az előcsarnokba vagy a templomon kívülre távozik. Maga a szentély mintegy a mennyek országának előképe. A máskor fekete ruhába öltözött szerzetesek ide fehér, menyegzői köntösben lépnek csak be, a tömör falak pedig egy finoman faragott ikonosztáznál elemibb érzékletességgel különítik el a mennyeit a földi liturgiától.

A kopt kolostortemplomok szerkezete így megerősíti azt a föltételezésünket, hogy a keleti hagyomány kezdeteinél a hajó és az előcsarnok azonos volt, az itt megfigyelt liturgikus magatartás pedig az előcsarnokban tartózkodók teljes passzivitását,³³ méghozzá nem-résztvevő passzivitását példázza, amelynek természetesen megfelel e helyiség osztott volta. Élesen elkülönül az előcsarnoktól az ige és az imádság temploma, a bizánci „templom közepének” megfelelő észak-déli sáv a szentélyrekesztő előtt. Ez valóban belátható és beénekelhető, cselekvő figyelemmel végzett szertartásokra alkalmas, és fontos jellemzője, hogy a világiaknak is nyitott, sőt a szerzetesektől semmilyen formában nem különíti el őket.

Érdeemes még kitérnünk a kopt templomok oltárának és ünnepi asztalának viszonyára. Az oltár a félkör alaprajzú szentély átmérőjének közepén, megemelt helyen áll, a „refektórium” viszont nem profán terem a templomon kívül, hanem annak része a nyugati homlokzatnál, a főbejárat szomszédságában. Az oltár katolikusoknál manapság hangsúlyozott középponti helyzetének (amely egyébként is csak kör vagy legalább négyzet alapú templomtérben érvényesülhetne) indoklására szolgáló eszme, vagyis az oltárnak az Úr lakomázó helyével, az Utolsó vacsora asztalával való azonosítása itt kérdésessé válik. Az áldozat és a

³² Főként jósló és gyógyító istenek kultuszhelyén volt szokásos a szentélyben aludni és így részeseitni álomlátással az epifániában.

³³ A világi templomokban leírt keveredéssel ellentétben a kolostortemplomok látogatói itt valóban teljesen passzívak. Az elmélyült magánima néha megjelenik e térszakaszban, de énekelve —már annak akusztikai lehetetlensége miatt is— senki nem vesz részt a „kórus” történéseiben.

föjlajánlott adományok maradékából rendezett szeretetlakoma a keleti liturgiákban szokásos proszforaosztáshoz³⁴ hasonlóan térben is elkülönül, még hozzá a templom két ellentétes végében. Az oltár nem pusztán az Utolsó vacsora asztala, hanem az is, ami által az áldozati cselekmény színhelyévé válhatott: a Kereszt oltára, a Kálvária hegyén emelt szentély. Az oltár pedig a hívő³⁵ eledelének forrása, de nem elköltésének színhelye. Az áldozat maradékából az ókori magaskultúrák vallásossága is megszentelt eledelét vette, de nem a föláldoztatás helyén evett belőle: így a kopt hagyomány az Istennek fönntartott keleti szentélyben ajánlja föl és változtatja át a kenyeret és a bort, de illő távolságba vonul vissza ünnepeinek szeretetlakomájához.³⁶

A keleti templomépítészetet tehát nem a Bouyer által rá visszavetített, cselekvő és középpontos liturgia ihlette és alakította. Három lineárisan egymásra következő térszakaszt képzett ki kezdeteitől fogva, amelyek közül csak az ige és az imádság helye, a zsinagóga szerepét továbbvivő középső traktus, a „kórus” vagy a „templom közepe” volt — eszméjében és nem valóságos formájában — centrális. Ez mint a közösségi és énekelt liturgia színhelye egészében a szentély felé néz; ahhoz mint „ház”, mint emberi tartózkodásra alkalmas, de az Isten lakhelyére irányított építmény illeszkedik. A szentély és a kórus az áldozati és az igeliturgia kettősségében élesen elválik, mindkettő keletre, a „magasságból Támadó”³⁷ irányába néz, egymáshoz képest viszont az eget és a földet, a „dicsőség Királyának”³⁸ hajlékát és az ember ahhoz közel fölvert sátorát jelentik.

Az oltár, a papi liturgia terepe Mircea Eliade kifejezésével a világ közepe, a szent tér létesítő eleme, amelynek erőterében a

³⁴ A proszforát (a föjlajánlott kenyeret) nem mind változtatják át a liturgiában. A föl nem használt kenyeret a szertartás végén az ókeresztény lakoma emlékeként osztják ki, ekkor már antidor néven.

³⁵ Fenomenológiai szempontból nemcsak a keresztény hívő átváltoztatott eledele helyezhető ezen összefüggésbe. Pl. a hindu és az ógörög hagyomány, de a pogányság általában is előnyben részesíti a profán táplálékhoz képest az áldozat maradékát. Az Ószövetség és Szent Pál ezért tiltja a pogány áldozati állatok fogyasztását.

³⁶ A kommúnió és az agapé tehát nem keveredik. A hívek a szentély ajtajában áldoznak, áldozásuk nem a szeretetlakoma része. A templom hátsó részébe a szentségtől megérintett, de nem megszentelt eledelt viszik magukkal, és ezt (vagyis a proszforát) egészíti ki a tényleges étkezés pl. a híveknek különleges alkalmakkor osztott sütemény, sajt, bárányhús, vagy a régebben a templomhoz csatlakozó szerzetesi refektóriumban elköltött lakoma formájában.

³⁷ *Oriens ex alto* — A Benedictus kifejezése a napfölkelte hörájában; Lk 1,78.

³⁸ A kopt föltámadási szertartás fontos szövege, közben megütik a szentély ajtaját; Zsolt 23,7.

szentély kialakul.³⁹ Középponti helyzetének és az ebből származó jelképvilágnak megfelelően kör alaprajzú helyiségben áll: az apszis formája föltűnő ellentétben van a kereszténység eszkhatalogikus érzékelésből származó és minden egyéb területen uralkodó hosszanti formáival. Az oltár és a szentély az ég és a föld találkozási pontja, kiterjedés nélküli tengely, amelyhez egyetlen irányból rendelődik mindaz, ami körülötte kiterjedéssel bír, és tőle távolodva egyre nagyobb teret hagy a *profanum*nak. (Ezért idegen az egész keresztény hagyománytól⁴⁰ a római katolikus templomok mai, egy szimbólumokra érzékeny kor szemében diabolikus gyakorlata, amelyben a pap, az egész közösséget Isten előtt képviselő küldött nyugatra, evilág és a sötétség irányába néz.)⁴¹

A harmadik térszakasz, az előcsarnok valójában nem része a templomnak. Funkciójának leírásához azonban segítségül kell hívunk a puszta jelenlét Európából már-már kivesző fogalmát. Mind a bizánci, mind a kopt hagyományban megfigyelhettük a tétlen és még passzív részvételnek sem nevezhető magatartást a templomban, annak is különösen ebben a részében. A szent cselekményekben való részesedésnek e módja olyan kultúrákban él még ma is, amelyekben általános a szentség önerejébe és önértékébe vetett hit. Az ereklyék, ikonok és fölszentelt személyek, víz, olaj vagy más kenetek érintésének hatása a keleti kereszténységben nem vált viszonylagossá, az egyes ember tudatosságának, erkölcsének vagy érzélemvilágának függvényévé. A liturgia testi valósága, az imádságok szövegeinek elhangozta önmagában és önmagáért szent, közelükben lenni pedig minden állapotbéli és viszonylagos tényezőtől függetlenül megszentelő.

Így az előcsarnok és a puszta jelenlét az örök *ecclesia*, az Egyház⁴² fölépítéséről is a mai nyugatétól eltérő gondolkodást föltételez. Ennek elgondolkodtató példáját tapasztalhatni szinte minden tömegesen látogatott ünnepen. Mivel a kopt templomban — mint megjegyeztük — a padlót szőnyegek borítják, belépni csak meztelláb lehet; a cipők a bejáratot védő verandán, a *dukszarban* maradnak. A nagyobb, egész éjszakás ceremóniák idején nem rit-

³⁹ Mircea Eliade: *A szent és a profán. A vallási lényegről*. Ford. Berényi Gábor. Budapest 1996. 15–61.

⁴⁰ A „szembemisézés” egyedül az órómai gyakorlatban szokásos, ott viszont az apszis nyugatra, s így a celebráns keletre néz. Valódi szembemisézésről természetesen ekkor sincs szó, hiszen a gyülekezet szintén megfordul az áldozati liturgia alatt.

⁴¹ A bizánci rítusú kereszteléskor a jelölt a Sátánnak való ellentmondáskor fordul nyugat felé. Az este és a nyugati irány kapcsolata a gonosszal, a „chaos horridum”-mal ráadásul a római hagyományban sokkal kifejezettebb, mint a lemenő napban Krisztust, a „phós hilaron”-t meglátó keleten.

⁴² Latinos *templom* szavunk sajnos elfedi a legtöbb idegen nyelven érzékelhető összecsengést.

kán előfordul, hogy reggelre egyes értékesebb lábbeliknek nyomuk vész. Márpedig a sivatag közepén álló kolostortemplomban csak az ünnepi szertartások — nyilván nem szerzetesi — résztvevői közt lehet a cipőtolvaj.

A templom, az Egyház őt is befogadja: „Isten népe”⁴³ nem a választottak kicsiny, erkölcsi és világnézeti szempontok szerint összegyűlt közössége, hanem az egész zarándokoló emberiség. A szentélyben legmagasabb formájában, minden engedménytől és viszonylagosságtól mentesen zajlik a teljes liturgia, a választott és értő kevesek a „kórusban” kísérhetik énekükkel, de a legnagyobb termék az egész esendő népnek helyet adnak fölkészültségének és beavatottságának megfelelően⁴⁴ — Istenünk tornácaiban.

E párhuzamok segítenek megérteni a flamand festőktől megformált világias jeleneteket. A gótikus templombelsőt ábrázoló képek előtere a templom nyugati vége, valamelyik mellékhajó. A beszélgető asszonyok, a játszó gyermekek és a marakodó kutyák tehát valójában a templomon kívül, az előcsarnok osztott házában részesednek a keleti oldalon bemutatott áldozat megszentelő hatásából. Viselkedésük egyáltalán nem közönséges: sajátos hódolat a minden emberit meghaladó és tudatuktól, érzékelésüktől és hangulatuktól függetlenül ható liturgia előtt.⁴⁵ A nyugati templomtér arányai és osztottsága valóban nem alkalmasak a — kortárs fogalmaink szerint — közösségi liturgia végzésére, de a gótikus templomhajók nem is erre készültek. A városi katedrálisoknak nincs udvaruk: tagolt és egymást keresztező hajóik egész „szentélykörzetet”⁴⁶ fogadtak magukba. Keleti szárnyukban viszont éppúgy, mint Bizáncban vagy Egyiptomban, ott állt az „ajtókkal” — jubé-vel vagy lettnerrel — leválasztott, de világiaknak is

⁴³ A II. Vatikáni Zsinat *Lumen gentium* dogmatikai konstitúciójának megfogalmazása az Egyházzól.

⁴⁴ A hívő helyzete ráadásul nem rögzített. Lelki-testi állapotának, hangulatának megfelelően hol itt lehet, hol ott. Az Egyház nem kivetettekre, úton levőkre és beérkezettekre tagolódik, mert a részben idegen nyelven és láthatatlanul végzett liturgiát senki nem birtokolhatja. A mennyei liturgiához való örök közelítés képeződik le már a földön e folytonos és soha véget nem érő beavatódásban.

⁴⁵ Vö. a szentnek vagyis a numinózusnak Rudolf Otto által leírt aspektusával, az „egészen más”-sal (Rudolf Otto: *A szent. Az isteni eszméjében rejlő irracionális és viszonya a racionálishoz*. Ford. Bendl Júlia. Budapest 1997. 34–44)! A szent meghaladja az emberi világot, és a vele való találkozáskor természetes viselkedés nem illeszthető megszokott magatartásminták közé. Így lehet alapvető liturgikus gesztus az elrejtés, akár az egyéni tudat szintjén is.

⁴⁶ Az antik vallásosságban a szentély a teljes táj megszentelt egysége volt, benne középponti helyen a kultusz istenének templomával. A szentélykörzetben — a mellékoltárok és -kápolnák módjára — más, kisebb templomok is helyet kaphattak, de színházak, sportpályák és fogadók is épülhettek benne.

hozzáférhető kórus, az ige és az imádság temploma, apszisukban pedig a „második szentélyrekesztővel” határolt oltár.⁴⁷

Am ahogyan a későbbi szláv és a kopt templomokban megállapítottuk a templomhajó funkcionális keveredését, figyelembe kell vennünk azt is, hogy a különlegesen hosszú, tágas és a liturgiában is részt vevő gótikus hajók jelentősége sem írható le a föntiekkel.⁴⁸ A főhajóról kapuval leválasztott és viszonylag nagy kiterjedésű előcsarnok nem ritka a nyugati középkor székesegyházaiban:⁴⁹ a nyilvános bűnök vezeklői és az esetleges hittanulók itt tartózkodtak, és a keresztséggel kapcsolatos rítusok is részben itt mehettek végbe, tehát a templomhajónak – ha eredetében közel is áll az előcsarnokhoz – más szerepet kell tulajdonítanunk. Amikor (főként hideg éghajlaton és évszakban) a szokásos körmeneteket nem a templomon kívül rendezték, akkor ezeknek a főhajó adott helyet, míg a liturgikus szempontból tétlen hívek a mellékhajókban álltak.⁵⁰ A főhajó északi oszlopsorán helyezték el a nép szószékét,⁵¹ vele szemben olykor a püspöki trónust, és a hívek részvételével tartott ceremóniákon a főhajó felé hangzottak el az olvasmányok is.

A gótikus templomhajó tehát a szláv „férfiak templomával” rokon, kevert funkciójú térszakasznak mutatkozik. Benne a főhajó a kórus vonzásában lévő szoleához hasonló, modellált tér:⁵² a külvilág, a profanum beemelése a templomba, hasonlóan a kopt kolostortemplom előcsarnokának közepéhez, ahol a nagyhét „városon és templomon kívüli” szertartásai zajlanak. Az Asperges közbeni szenteltvízhintés ezen evilágot megjelenítő térszakasz ismétlődő megszentelésére hivatott, ez az igehirdetés tere,

⁴⁷ A nyugati templómépítéssel klerikalizációját bíráló elképzelés a két szentélyrekesztő-típus összekeveréséből származik. A jubé vagy a lettner, tehát a kórust a hajótól elválasztó építmény nem az ikonosztáznak, hanem az „ajtók” falának felel meg, míg az oltárt a kórustól egy további korlát, az ikonosztáz valódi funkcionális megfelelője zárja el.

⁴⁸ Az eszkatologikus szemléleten túl is vonzódik a hosszanti formákhoz a nyugati kereszténység. Oswald Spengler kultúr-morfológiájában a keleti (pl. kopt és bizánci) esztétika meghatározója a barlang mint összimbólum, míg ennek nyugaton, a „fausti” kultúrában a végtelen tér eszméje felel meg. A templómépítéssel tanulmányozásakor a funkcionalitáson és az örök érvényű liturgián túl annak a művészi kifejezésbe való beletestestülését sem hagyhatjuk figyelmen kívül. (Vö. Oswald Spengler: *A nyugat alkonya*. Ford. Juhász A., Csejtej R., Simon F. Budapest 1994!)

⁴⁹ Ilyen volt a középkori Esztergom második bazilikájának előcsarnoka is.

⁵⁰ A kora középkori bazilikák szerkezetéről és használatáról ír Buzás Gergely: *Magyar építészet. Az államalapítástól a tatárjárásig*. Budapest 2001. 62.

⁵¹ E köré rendeződött a késő középkori népnyelvű igeliturgia, és ez lett középpontjává a későbbi reformált templomoknak.

⁵² A kórus a szentélyhez viszonyítva mindig a világ, a „templomon kívüli tér” része: jól példázta ezt, hogy Európa egyes területein a főhajó közepére, sőt nyugati végére építették.

hiszen a próféta vagy az apostol a világba viszi az örömhírt, és itt mennek végbe a profán teret újra meg újra Isten jelenlétében részesítő és abba áthelyező körmenetek is.

A mellékhajók inkább az előcsarnok vagy a templomudvar szerepének folytatói. A szentség erőterében vannak, de tényleges liturgiáján kívül esnek: ezek képezik a puszta jelenlét övezetét.

A templom nemcsak a tiszta és egynemű szentség tere. Feladata önmagába oldani építőinek egész világát és egész közösségét, hogy épületében megszentelje és Isten elé vigye az egész rendezett, teremtett és káosztól elkülönített világot. De a szent tér nem pusztán kijelölt és elkerített. Az ókori Egyiptomban *orbis quadratával*, négyfelé osztott körrel jelölték a város szót, és ezzel a determinatívummal látták el a rendezett tér legtöbb megjelölését. A nemlétből kihasított térszelet, a *temenos* vagy *templum*⁵³ határolt, de tagolt is. Benne magasabb létsíkra emelve található meg a teljes világ.

„Most minden egy. Együtt van. Egybeolvad.

A mindenség modellje, áll a templom.”⁵⁴

Az alábbi sematikus alaprajzok a tanulmányban szereplő templomok térszerkezetét hivatottak érzékeltetni. Egymáshoz képest nem méretarányosak, és típusokat ábrázolva csak helyekkel felelnek meg egy-egy valóságos modellnek. A témánk szempontjából fontos alapfalakon, oszlopsorokon és más tételválasztókon kívül semmit nem mutatnak.

A négy alapvető térszakaszt kezdőbetűik jelölik; az elnevezések a cikk terminológiáját követik. Ezek határait zárt vonal jelzi, amennyiben fal vagy legalább korlát felel meg nekik; szaggatott vonal, ha csak kisebb szintkülönbség vagy kapuboltozat; pontozott vonal, ha funkcionálisan kimutathatók, de építészeti kifejeződésük nincs. A két legfontosabbat számok jelölik.

E: „előcsarnok”, **H:** „hajó”, **K:** „kórus”, **Sz:** „szentély”, **1:** „első szentélyrekesztő”, (az „ajtók”) **2:** „második szentélyrekesztő”. Az ezektől eltérő sajátos kifejezések az ábrák mellett szerepelnek.

⁵³ A szentélykörzet ógörög és latin neve, utóbbi a „templom” szó őse. Mindkettő a ’kihasítás’ jelentésű indoeurópai gyökből származik. A kijelölés és négyfelé osztás világszerte elterjedt formája a szent tér létesítésének.

⁵⁴ Pilinszky János *Gótika* című versének zárósorai.

1. *Peripteros* típusú klasszikus görög templom. E: *pronaos*, H: *naos*, Sz: *adyton*; 1 és 2: tömör falak ajtóval. A „kórus”-funkció hiányzik, a templomot csak áldozati rítusokra használták. A körbefutó oszlopsor az előcsarnok kiterjesztése, az adományoknak épített *opisthodomios*nak (az *adyton* túloldalán fallal elválasztva) nincs megfelelője a keresztény templomépítészetben.

2. *Szefárd* típusú zsinagóga keleti bejáráttal. Csak „kórus”-funkciója van. A bima közepén helyezkedik el, előtte a menóra és a frigyszekrény, mögötte a székek. A gyülekezet körben vagy a hosszanti oldalakon áll.

3. *Hosszított alaprajzú bizánci-szláv* templom. E: „nők temploma”, H: „férfiak temploma”, K: külső szentély: pévnicák és

szólea, Sz: „oltár”; 1: alacsony korlát, 2: ikonosztáz. A rajzon csak a királyi ajtó látszik.

4. *Görögkereszt alaprajzú bizánci* templom. A középső négyzet sarkaiban a kupolát tartó oszlopok állnak. E: narthex, K: a „templom közepe”: a szólea és a klíroszók, Sz: „oltár”; 1: kapuboltozat, 2: ikonosztáz. A rajzon csak a királyi ajtó látszik.

5. *Kopt „világi” templom.* A kórus, az előcsarnok és a hajó nem válik el építézetileg. E/H: a hívek helye, esetleg padokkal, K: az énekesek helye padok nélkül; 1: nincs, 2: szentélyrekesztő fal. A mellékszentélyek nincsenek betűvel jelölve.

6. *Kopt kolostortemplom.* E: a hívek helye, H: a nagyheti szertartások „udvara” és annak előtere (a vékony vonal néhány tömör oszlopnak felel meg, a H betű az ezektől határolt térre is vonatkozik), K: az énekesek helye; 1: az ajtók fala, 2: szentélyrekesztő fal.

7. *Háromhajós gótikus templom kereszthajóval, előcsarnokkal és nyugati kóruossal.* 1: jübé vagy lettner, 2: szentélyrekesztő korlát. A mellék- és kereszthajók az előcsarnok, a főhajó a kórus kiterjesztése.